

ВІТЧИЗНЯНА ПОЛІТИКО-ПРАВОВА ДУМКА ГЕТЬМАНЩИНИ ПЕРІОДУ РУЇНИ**DOMESTIC POLITICAL AND LEGAL OPINION
OF THE HETMANATE DURING THE PERIOD OF RUIN**

Донченко О.І., к.ю.н., доцент,
доцент кафедри загальноправових дисциплін та міжнародного права
Одеський національний університет імені І.І. Мечникова

Метою дослідження є здійснення історико-правового аналізу політико-правових ідей періоду Руїни, зокрема зміст державницьких концепцій гетьманів.

Здійснено аналіз особливостей вітчизняної політико-правової думки Гетьманщини в період Руїни, зокрема ідеї політичної автономії, природи гетьманської влади, утвердження національної держави, а також зміст державницьких концепцій правобережних і лівобережних гетьманів, відображених у відповідних угодах, статтях, договорах, інструкціях.

Доведено, що в зазначений період, перебуваючи в тяжких умовах внутрішньої політичної боротьби за владу між прихильниками «західної» пропольської та промосковської орієнтацій, кожний з яких прагнув повернути вектор зовнішньої політики уряду в потрібний для них бік, а також складного геополітичного становища, коли ситуація ще більше погіршувалася внаслідок втручання у внутрішні справи з боку Польщі, Кримського ханства та Московії, продовжується формування власної української політичної думки. Її характерними рисами виступають ідеї політичної автономії, посилення гетьманської влади, суверенітету, утвердження національної держави та ідеї захисту православної віри.

Виявлено, що специфіка розуміння державності, форми держави, влади, суверенітету, а також співвідношення влади церковної і світської пов'язана з тим, що формування політико-правової думки та ідеологічне обґрунтування цих понять складалося в умовах складної різновекторної політичної реальності, в яких формувалися державницькі концепції гетьманів. Підкреслено, що спільним в політичних програмах гетьманів було домінування державотворчого світогляду і ідея побудови суверенної національної держави. Зауважено, що попри об'єднавчий характер ідей рівності, свободи і демократизму, ідеї державності базувалися на захисті станових інтересів еліти, а використання релігійного чинника в політичних цілях й низький рівень політичної культури козацької еліти зумовили згортання національної ідеї і занепад української державності.

Обґрунтовано необхідність подальшого дослідження історичних передумов та особливостей політико-правових ідей Гетьманщини після завершення Руїни, зокрема починаючи з часів гетьманування І. Мазепи до К. Розумовського, а також виявлення у державницьких концепціях гетьманів динаміки та нових характерних рис щодо характеру влади, форми правління, територіального устрою, поділу влади тощо.

Ключові слова: політична автономія, національна держава, гетьманська влада, суверенітет.

The purpose of the study is to carry out a historical and legal analysis of the political and legal ideas of the Hetmanate of the Ruin period, in particular the content of the state concepts of the Hetmans.

The author has analysed the peculiarities of the domestic political and legal thought of the Hetmanate during the Ruin period, in particular the ideas of political autonomy, the nature of the Hetman's power, the establishment of the national state, as well as the content of the state concepts of the right-bank and left-bank hetmans, reflected in the relevant agreements, articles, contracts, and instructions.

It is proved that in the specified period, the formation of Ukrainian political opinion still continued even being in the difficult conditions of the internal political struggle for power between supporters of the «Western» pro-Polish and pro-Moscow orientations, each of which sought to turn the vector of the government's foreign policy in the direction they needed, as well as a difficult geopolitical situation and when the situation was still worsened due to the interference in internal affairs by Poland, the Crimean Khanate and Muscovy. Its characteristic features are the ideas of political autonomy, the strengthening of the hetman's power, sovereignty, the establishment of the national state, and the idea of protecting the Orthodox faith.

It is stated that the specificity of the understanding of statehood, the form of the state, power, sovereignty, as well as the ratio of church and secular power relates to the fact that the formation of political and legal opinion and the ideological justification of these concepts was made in the conditions of a complex multi-vector political reality, in which the statehood concepts of hetmans were formed. It is emphasized that the hetmans' political programs had in common the dominance of the state-building worldview and the idea of building a sovereign national state. It was noted that despite the unifying character of the ideas of equality, freedom and democracy, the ideas of statehood were based on the protection of the vested interests of the elite, and the use of the religious factor for political purposes and the low level of political culture of the Cossack elite led to the collapse of the national idea and the decline of Ukrainian statehood.

There is still the need for further research into the historical prerequisites and peculiarities of the political and legal ideas of the Hetmanate after the end of the Ruin period, from the time of the hetmanate of I. Mazepa to K. Razumovskiy. It is also important to analyse the identification of dynamics and new characteristic features in the state concepts of the hetmans regarding the nature of power, form of government, territorial organization, separation of powers, etc.

Key words: political autonomy, national state, hetman power, sovereignty.

Постановка проблеми. Відомо, що Руїна або постхмельниччина охоплює період від смерті Б. Хмельницького до початку гетьманування І. Мазепи і характеризується розпадом української державності, загальним занепадом та кровопролитними війнами, коли гетьмани активно шукали зовнішньої мілітарної підтримки та способів узаконення свого політичного статусу в реаліях тогочасної Європи. Попри бурхливі політичні події Руїна представляє собою і важливий етап у розвитку української політичної думки, яка відобразилася у договорах, статтях та інших документах, укладених правобережними і лівобережними гетьманами з монархами сусідніх держав.

В попередніх наших дослідженнях було зазначено, що з початком національно-визвольної війни починає формуватися власна українська політична думка, характерними рисами якої є ідея політичної автономії в існуючих відносинах васалітету, ідея спадкової монархічної влади як оптимальна і найбільш прийнятна форма організації влади та ідея захисту православної віри. Вони складають державницьку концепцію гетьмана Б. Хмельницького, яка представляє собою основу та ідеологічні підвалини політичної думки Гетьманщини, і яка по суті засвідчила утвердження держави, визначила напрями її внутрішньої та зовнішньої політики, включаючи певні політичні, воєнні та дипломатичні кроки

наступних гетьманів, діяльність яких перепадає на добу Руїни [2, с. 19].

Після смерті гетьмана Б. Хмельницького в Україні розпочалась складна політична боротьба за владу між прихильниками пропольської та промосковської орієнтації, кожний з яких прагнув повернути вектор зовнішньої політики уряду в потрібний для них бік. Відповідно, і ідеологічне обґрунтування сутності нової суспільно-політичної реальності також відбувалося за цими векторами. Актуальними в цей час залишаються ідеї козацьких вольностей, легітимності козацької влади, демократизму і соборності, які об'єднуються в національну ідею і стають втіленням загальною інтересу всіх верств населення.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Науково-теоретичним підґрунтям дослідження політико-правових ідей на українських теренах періоду Руїни стали наші попередні теоретичні розвідки політико-правових ідей в Україні у XVI–XVII століттях, в період національно-визвольної війни XVII століття, зокрема зміст державницької концепції Б. Хмельницького, а також історико-правові праці вітчизняних вчених останнього десятиріччя. Особливо цінним є дослідження політико-правової доктрини козацького державотворення вітчизняних науковців І. Терлюка та І. Флиса. Цікавими є дослідження природи гетьманської влади В. Газіна, ідеї державності і соборності в політичній думці Гетьманщини О. Пономаренко, дослідження політичної думки Гетьманщини І. Куташева, дослідження державницьких ідей українського православного духовенства в зазначений період Н. Шалашної.

Крім того, було проаналізовано різні думки і погляди в публікаціях таких науковців, як В. Єрмолаєв, А. Іваненко, Р. Желєзко, С. Полтавець, О. Пономаренко, Л. Салагуб, М. Сигидин, Я. Сонько. Враховуючи напрацювання і точки зору зазначених науковців, в даному дослідженні зроблено спробу проаналізувати формування національної політико-правової думки в цей період в рамках пропольського і промосковського векторів розвитку державності.

Визначення мети дослідження. 1. Провести історико-правовий аналіз особливостей вітчизняної політико-правової думки Гетьманщини в період Руїни, зокрема ідеї політичної автономії, природи гетьманської влади, утвердження національної держави, співвідношення влади церковної і світської. 2. Визначити зміст державницьких концепцій правобережних і лівобережних гетьманів, відображених у відповідних угодах, статтях, договорах, інструкціях 1658–1687 рр.

Виклад основного матеріалу. Першим вектором розвитку державності є пропольський. І. Виговський продовжував один із зовнішньополітичних аспектів політики Б. Хмельницького, спрямованої на пошук союзників у боротьбі проти реального ворога, яким у другій половині XVII ст. для значної частини суспільства була Московська держава. Він намагався розірвати васальні відносини з Москвою, уклавши 1658 р. Гадяцький договір, яким у межах Речі Посполитої було задекларовано створення Великого князівства Руського. За задумом І. Виговського мала створитися нова триєдина держава, об'єднання майже всіх українських територій у складі Речі Посполитої.

В дослідженні політико-правової доктрини козацького державотворення І. Терлюка та І. Флиса зазначено, що «у політичному аспекті за Гадяцьким трактатом козацька Україна як Руське князівство поверталася на правах чи то автономії, чи то федеративної частини до складу Речі Посполитої» [13, с. 91]. Вітчизняним вченим І. Куташевим зазначено, що «фактично йдеться про конфедерацію трьох народів у складі однієї держави» [7, с. 183], тобто литовського, польського та руського, де кожен конфедерат має рівні права і вольності, а війська союзників не мають входити на територію України.

Багато питань було передбачено Гадяцьким трактатом, зокрема питання національної освіти, свобода релігійного віросповідання, вимоги щодо присутності з правом голосу митрополитів в Сенаті, підтвердження прав і вольностей козаків, запропоновано систему організації законодавчої, виконавчої та судової влади у межах автономної Козацької держави, прописано повноваження кожного органу.

Отже, головна пам'ятка політичної думки Руїни – Гадяцька угода закріплювала такі вимоги, як поділ українських земель на дві частини, тобто одна складала Руське князівство, а друга залишалася частиною Польщі; позбавлення уряду права самостійного ведення внутрішньої і зовнішньої політики, тобто зводився нанівець її державний суверенітет; зміна політичного устрою козацької України, тобто мала поновлюватися польська форма адміністративно-територіального поділу, що ліквідувало створеного в період революції полково-сотенного устрою; поновлення кріпацтва, втрата особистої свободи населення та прав власності на землю й сільськогосподарські угіддя, тобто в соціально-політичному житті знову висувалося шляхетство. Все це призвело до вибуху народного повстання [13, с. 96–97]. Після національно-визвольної війни козацькі ідеали швидко поширювалися у суспільній свідомості, але найкращі цінності свободи, рівності та демократизму ніколи не можуть працювати в суспільстві, яке не готове сприйняти ці цінності. Як зазначено в дослідженні ідей державності Гетьманщини О. Пономаренко «непопулярність Гадяцького трактату серед населення через те, що в ньому ігнорувалися інтереси всіх станів, крім шляхетства, сприяла засудженню політики І. Виговського» [9, с. 192], чим скористався царський уряд і направив свої війська з метою окупації Лівобережжя.

Дійсно, «руське князівство цілковито позбавлялося такої важливої ознаки державного суверенітету, як право на відносини з іншими країнами» [13, с. 91]. Проте, як зазначено в дослідженні ідей державності в політичній думці Гетьманщини вітчизняного вченого О. Пономаренко «суть української національної ідеї протягом століть змінювалась, однак вона завжди відігравала і зараз відіграє роль об'єднуючого начала, яке завжди було пов'язане з бажанням українців мати сильну, авторитетну, європейську державу» [9, с. 188]. Саме Гадяцька угода підняла ідею національної держави на якісно новий рівень свого розвитку, мала створитися держава європейського зразка під протекторатом польського короля з усіма ознаками суверенної держави, окрім вільних зносин з іншими державами, мала створитися змішана аристократично-демократична республіка або аристократична на зразок Великого князівства Литовського з близьким до обмеженого монархічним гетьманським правлінням. Це мав стати союз вільного з вільним, рівного з рівним, але державної рівноправності і незалежності Польща не визнала і Україна отримала тільки автономію.

Варто зауважити, що ідея нового князівства із столицею Київ була актуальною ще за Б. Хмельницького. Як було зазначено в наших попередніх дослідженнях «політична діяльність Б. Хмельницького до Березневих статей, зокрема Зборівський та Білоцерківський договори, а також політична діяльність І. Виговського, зокрема Гадяцький договір розгортаються в рамках концепції ягеллонського легітимізму, тобто орієнтаційна політика на Польщу схвалюється як найбільш ефективна в даній ситуації» [2, с. 14–15].

В науковому дослідженні проблем та перспектив українського державотворення в ході Національно-визвольної війни вітчизняний вчений В. Єрмолаєв, аналізуючи листування відомого брацлавського воєводи і єдиного православного сенатора у польському сеймі А. Кисіля з іншими архієпископами і самим Б. Хмельницьким, підсумовує, що «очевидно, від самого початку Визвольної війни така ідея розглядалася в рамках автономії в Речі Посполитій із

правовим статусом як у Великого князівства Литовського в ній – з владою обраного князя, широким представництвом і привілеями шляхти» [3, с. 68]. До речі, у дослідженні політичної концепції А. Кисіля, українським науковцем С. Полтавцем зазначено, що «цілісний аналіз політичних поглядів і діяльності А. Кисіля показує, що ми маємо справу з одним із найвидатніших політичних діячів і мислителів часів Української національної революції XVII ст. Складається враження, що лише Богдан Хмельницький та Адам Кисіль повною мірою розуміли становище українського народу та чітко усвідомлювали проблеми, що існували в той час» [8, с. 258]. Отже, Б. Хмельницький підняв питання відмежування козацької території в окрему одиницю – автономію, а за часів правління І. Виговського відбувається еволюція ідей соборності через створення Руського князівства.

Слід нагадати, що біля витоків Гадяцького трактату стояв державний, політичний діяч та відомий мислитель Ю. Немирич, ідеї якого збагатили вітчизняну політико-правову думку зазначеного періоду. Здобувши освіту за кордоном і захопившись ідеями західноєвропейських просвітників, він стає палким прихильником республіканської форми правління та федеративного устрою держави. При І. Виговському був радником з політичних питань, одним із керівників української делегації і активно агітував за ратифікацію Гадяцького договору. Ю. Немирич виступав за широку автономію в межах Речі Посполитої, громадянські свободи і релігійну толерантність.

Ще до Гадяцької угоди, де він обстоює необхідність утворення нової держави на основі конфедерації Польщі, Литви та України, найвідомішим його твором був «Роздуми про війну з московитами» (1632 р.), в якому він критикує самодержавний монархічний лад, тиранію і деспотизм Московії та «віддає перевагу державному устрою Речі Посполитої – монархії, але де-факто республіки зі всесильним сенатом» [13, с. 95]. Потім був «Маніфест до володарів Європи» (1658 р.), в якому Ю. Немирич доводить європейським лідерам необхідність денонсації Переяславських угод. Зауважимо, що ідея республікансько-федеративного ладу є закономірною ланкою в розвитку державницьких ідей в Україні від С. Оріховського і П. Могили до І. Мазепи і П. Орлика.

Повертаючись до ідеї створення козацького князівства погоджуємося, що «ідея князівства стала кроком уперед у розвитку державницьких концепцій України, склала основу для творення незалежної державності» [7, с. 181], але слід сказати, що вона також в цей час була не новою.

Так, відомий український філософ, політичний мислитель, доктор теології XVI ст. Й. Верещинський проголошував державотворчі проекти, зокрема ідеї створення Задніпровського князівства. Вважається, що саме він запровадив в листуванні з духовенством і монархами різних країн у тогочасній діловій міждержавній документації назву «український народ» і звернув увагу всієї Європи на Україну. В його праці «Droga Rewna» (1585 р.), запропоновано проект реорганізації Війська Запорозького на засадах найманого територіального війська. В своїх творах він порівнював українських козаків з європейськими хрестоносцями та називав їх шляхетними лицарями. Серед найвідоміших творів можна назвати «Оголошення про фундування лицарської школи для синів коронних в Україні, подібно до уставу мальтійських хрестоносців» (1594 р.), «Війську Запорозькому пресвітлий виказ» (1596 р.), в яких проголошено проект утворення в Україні князівства з його адміністративно-територіальним поділом за принципом козацьких полків. Деякі дослідники вважають ідеї Й. Верещинського утопічними, інші вважають, що він був не українським державотворцем, а прихильником польської експансії, але можемо погодитися з вітчизняним істориком В. Шевчуком, що в політичних реаліях XVI ст. саме Й. Верещинський першим подав ідею Козацької дер-

жави, яку потім було продовжено І. Виговським, а пізніше І. Мазепою та К. Розумовським. Більш того, серед науковців зустрічається і така думка, що Гадяцький договір з його генеральною ідеєю створення конфедерації трьох держав запізнився на сто років, тобто ця ідея могла б стати прогресивною саме в другій половині XVI ст., коли про це писав Й. Верещинський. А в цей час вона транслиувала відхід від державницьких ідей Б. Хмельницького, поверненням до «ідеї автономізму 1648 р., перекреслюючи найголовніші національно-політичні й соціально-економічні завоювання першого періоду національної революції» [13, с. 96].

Продовжуючи аналіз державницької концепції І. Виговського, слід назвати ще один документ «Перелік пунктів і покірних прохань І. Виговського польському королю і Речі Посполитій» (1659), в якому додається «вимога приєднати до визначеної козацької території, тобто Великого князівства Руського, воеводства Руське (Галичину), Волинське та Подільське» [13, с. 94], що вже демонструє ідею соборності українського народу. Цей документ називають його персональною програмою, в якій зазначалась необхідність створення єдиного закону, надання гетьману повної влади, скасування унії, утвердження єдиної конфесійності, розширення прав православної шляхти, але найголовнішою була вимога щодо рівності народів союзу. Можемо сказати, що це подання було надзвичайно важливим, не дивлячись на те, що І. Виговський все ж таки прагнув до встановлення спадкового гетьманства, що повертало Україну до монархізму, але «монархія мала бути обмежена: ліквідувалося право вето шляхти, а вирішення того чи іншого питання мало вирішуватися голосами більшості» [13, с. 94]. До речі, ідея монархічної влади була присутня і в Гадяцькому трактаті, зокрема в науковому дослідженні проблем та перспектив українського державотворення в ході Національно-визвольної війни вітчизняного вченого В. Єрмолаєва зазначено, що «І. Виговський, відправляючи послів на Варшавський сейм, що мав ратифікувати Гадяцьку угоду 1658 р., доручив їм домагатися, аби після його смерті один із братів Виговських без жодних виборів успадкував Велике Гетьманство і Київське воеводство, а інший успадкував би спільне гетьманство» [3, с. 75].

Підсумовуючи еволюцію державницьких ідей І. Виговського, погоджуємося, що реально піднята ним ідея реалізації українського суверенітету через створення Козацької держави з фактично монархічною формою правління до початку XVIII ст. залишалася актуальною в теорії та практиці українського державотворення [13, с. 98].

Наступним політичним діячем, який провадив пропольську лінію, був П. Тетеря. Він розвивав ідею протекторату України під Польщею, про що свідчать такі документи, як «Козацькі пропозиції до миру між Україною та Польщею, подані Станіславу Казимиру Беневському на трактатах» 1658 р., «Лист до золотоноських жителів» 1663 р., «Універсал до Запорозького війська» 1663р., з аналізу яких випливає, що П. Тетеря фактично повністю відійшов від ідеї автономності, визнавши владу польського короля найвищою в Україні, від якої залежить і гетьман, і Запорозьке військо. Як зазначено в науковому дослідженні політичних поглядів того часу І. Куташевим, «єдиний чинник, що говорить на користь автономності, є захист прав православної віри, але він не набуває характеру політичного, а залишається суто релігійним» [7, с. 181].

Надзвичайно важливим з точки зору становлення політико-правової думки і державницької ідеї є подана П. Тетерею «Інструкція на Варшавський вальний сейм...» (1664), яка стала його своєрідною політичною програмою, яка продемонструвала схильність гетьмана до компромісу задля стабілізації внутрішньополітичної ситуації, заспокоєння народу, забезпечення суспільства від охлократії, міжу-

собної війни та суперечностей між шляхтою та козацтвом саме через встановлення сильної гетьманської влади.

Отже, документ передбачав, що гетьман мав обиратися всім козацтвом на чітко визначений термін у присутності королівських комісарів, гетьман мав погоджувати кандидатуру на посаду полковника, також пропонувалося створення найманих військових сил, альтернативних козацьким полкам, які мали стати надійною опорою гетьманській владі, формування кварцяної і драгунської корогви, підпорядкованих безпосередньо гетьману. Все це сприяло б посиленню гетьманської влади, проте важливою умовою для формування сильної та стабільної влади в Україні залишалася церковно-релігійна ситуація, і тому в документі велика увага приділялася статусу київського митрополита. Зокрема, це вимога підпорядкування київського митрополита константинопольському патріарху, що унеможливить вплив з боку Москви і Риму, а також обов'язковість всезагального обрання вищого ієрарха православної церкви за участі духовенства, шляхти та представників Війська Запорозького, що посилить авторитет і політичне значення митрополита. Як зазначає В.В. Газін, «на переконання гетьмана, наявність впливового й загальновибраного митрополита забезпечило б державу від появи самопроголошуваних гетьманів» [1, с. 57], а також від міжусобних зіткнень і розколів. До речі, прихильником і однодумцем П. Тетері був відомий на той час і впливовий серед українського духовенства Д. Балабан.

Важливо зазначити, що на початку свого гетьманування П. Тетеря займався активним пошуком полівасалітетних варіантів зонішньої політики, тобто він вважав, що посилення самостійної ролі гетьманської влади, формування українського гетьманату та збереження незалежності можливі за умови послаблення впливів Польщі, Москви та Кримського ханства. І тому з самого початку свого гетьманування П. Тетеря, як досвідчений політик і дипломат, намагаючи зіграти на суперечностях між ними, листувався з монархами цих держав. В науковому дослідженні гетьманської влади вітчизняний автор В. Газін зазначає, що «урівноважуючи вплив однієї держави протилежним впливом другої, козацька Україна мала шанс на створення умов для реалізації відносно самостійної політики» [1, с. 55]. Далі автор, посилаючись на наукові розвідки іншого дослідника Я. Дашкевича, зазначає, що така політика П. Тетері стала проявом незалежницької ідеї і автор порівнює його з Б. Хмельницьким «Тетеря – так само, як його великий попередник Богдан, – використовував три можливі для свого часу політичні карти: польську, російську, турецьку...» [1, с. 55]. Проте антипольське та антигетьманське повстання на Правобережжі, воєнні невдачі та загострення внутрішньої ситуації сформувало у П. Тетері відкрито пропольський вибір, але він не відмовляється від ідеї посилення гетьманської влади. Погоджуємося з І. Куташевим, що «фактично питання про існування Козацької держави як цілком самостійної і незалежної не ставилося. Певний рівень суверенності завжди зумовлювався підтримкою тієї чи іншої держави» [7, с. 173–174].

Повертаючись до поданої П. Тетерею Інструкції, слід сказати, що незважаючи на широкий перелік питань релігійного, військового, культурно-освітнього і соціального аспектів, а також детально прописані внутрішній устрій проєктованого гетьманату і заходи для забезпечення громадського спокою, цей документ так і не був втілений, оскільки сейм і польська політична верхівка не хотіли визнавати право українців на свою національну державу. Національна ідея об'єднує народ і створює державотворчий світогляд, а своєї вершини і органічної цілості національна ідея досягає тоді, коли визріває її політична складова – ідея побудови суверенної національної держави. Як зазначено О. Пономаренко, «потреба суверенітету, боротьба за його досягнення і формування націо-

нальної державності є головною ознакою нації, як вищого рівня етнічної спільноти» [9, с. 190].

Варто зазначити, що крім вище зазначених політичних документів, в яких ми бачимо становлення вітчизняної політико-правової думки і державницьких ідей, в рамках яких Україна поверталася у польську орбіту, але зі своєю суб'єктністю, в суспільстві продовжувалися пошуки ідеологічного обґрунтування сутності нової суспільно-політичної реальності. Зокрема, така діяльність йде від українських інтелектуалів з переважно церковного кола, які звертаються до вивчення власних державотворчих традицій з позиції польського бачення, обґрунтовуючи польський вектор в українському державотворенні в літописах і хроніках. Прикладом польсько-центричного напрямку української правової та політичної думки є праці українського православного шляхтича Іоахима Єрлича «Літопис, або Хроніка справ і подій», львівського каноніка Яна Юзефовича «Літопис подій у Південній Русі» та інші літописи і хроніки Винницького капуцинського, Львівського кармелітського монастирів [13, с. 119].

Досліджуючи ідеї державності в політичній думці Гетьманщини, О. Пономаренко розглядає козакофільські літописи як основу і головне джерело державницького мислення українців того часу, які демонструють державобудівничу, національно-патріотичне спрямування, зокрема це «Літопис Самовидця», «Літопис Григорія Грабянки» та «Літопис Самійла Величка». Аналізуючи погляди літописців, автором зауважено, що національна ідея спиралася на такі складові, як ідея національної самостійності українського народу; ідея утвердження і збереження самобутності українського народу; ідея легітимності козацької влади; ідея рівності українського з польським народом; ідея вольностей, які мав забезпечувати монарх [9, с. 194], тобто дійсно національна ідея об'єднує і створює державотворчий світогляд.

Завершуючи розгляд польського вектору розвитку державотворчих ідей, варто звернути увагу на наукове дослідження договорів Гетьманської держави з Річчю Посполитою Я. Сонько. Провівши історико-правовий аналіз договорів Гетьманської держави з Річчю Посполитою як складової частини державотворчих процесів, автор дійшов висновків, що «безумовне історичне значення полягає в тому, що зазначені угоди є свідченням певних політичних орієнтацій України в XVII ст. за складної геополітичної ситуації і вказують ті альтернативи, які об'єктивно існували на ту пору [12, с. 34]. Ці договори є відображенням пошуку компромісів між Гетьманською державою з Річчю Посполитою та еволюції поглядів на їх співіснування, а результатом такого пошуку компромісів стало формування української державності та її трансформація від автономного статусу до державної незалежності.

Другим вектором розвитку державності є промосковський. На початку 60-х років процес руйнування раніше єдиної та централізованої гетьманської влади продовжувався і на Лівобережній Україні, де розпочалася запекла політична боротьба за посаду гетьмана. Ситуація погіршувалася соціальним фактором, тобто були серйозні розшарування в козацькому середовищі, все більше поглиблювалася прірва між заможними козаками та селянством, міщанством, незаможним козацтвом. Перші представники тодішньої козацької верхівки Я. Сомко та В. Золотаренко були прихильниками широкої автономії України з московською орієнтацією, саме становий егоїзм став згубними і для їхнього життя, і для їхньої кар'єри [13, с. 99].

Формування другого промосковського вектору українського державотворення, а також ідеологічне обґрунтування суспільно-політичної реальності почалося з Березневих статей, які стали основним юридичним актом, що визначав правові відносини між Московською державою та Військом Запорозьким. Через персоналізацію міждержавних відносин того часу з обранням нового гетьмана

цей документ перезатверджувався договірними статтями або «гетьманськими статтями». В процесі державотворення гетьманські статті зіграли роль своєрідних конституцій, оскільки містили норми щодо устрою гетьманської держави та порядок взаємовідносин із Московською державою на період правління того гетьмана, який підписував даний договір. Попри те, що гетьманські статті є документами державно-правового і міжнародно-правового характеру, вони також являють собою важливу пам'ятку політико-правової думки, через яку демонструються стійка тенденція до обмеження суверенітету гетьманської України та чітка московська ідеологія щодо українського державотворення.

Переяславські статті (1659 р.) Ю. Хмельницького містили вимоги щодо обмеження самостійної зовнішньої політики гетьмана, тобто заборони укладати міжнародні угоди, приймати іноземних послів, вступати у війну та вимоги щодо внутрішньої політики, тобто заборони переобрання гетьмана без згоди царського уряду, призначення та звільнення генеральної старшини без згоди ради, а для посилення контролю за діяльністю гетьманського уряду значно збільшувався контингент царських військ. Це був перший крок обмеження українського суверенітету через вимоги до гетьманської влади, а також обмеження автономії Гетьманщини. В козацькому середовищі посилювалися відцентрові настрої.

Батуринінські статті (1663 р.) І. Брюховецького, якого підтримували царський уряд, чисельні запорожці-січовики та козацька біднота, були спрямовані на подальші утиски України і містили додаткові вимоги до гетьманської адміністрації. Через два роки Батуринінські статті були замінені Московськими статтями (1665 р.), які хоча формально підтверджували права і вольності, передбачені статтями Б. Хмельницького, але фактично обмежували політичні права. Отже, Московські статті ще більше посилювали військову, адміністративну та фінансову залежність Війська Запорозького від царського уряду, зокрема ухвалювалась заборона дипломатичних відносин з іншими державами, вибори гетьмана проходили з дозволу царя та у присутності царських послів, збільшувались податки, які збирались представниками царського уряду, збільшувалась кількість царських військ в Україні.

Як зазначено у дослідженні політичної діяльності І. Брюховецького того часу Р. Желєзко, «реалізація на практиці умов Московських статей стала показовим втручанням московських чиновників у внутрішні справи Гетьманщини, чого досі не було за жодного гетьмана» [5, с. 11]. Дійсно, був запущений незворотній процес інкорпорації українських земель до складу Московії, зупинити який в умовах роз'єднаності та активності внутрішніх ворогів козацькій старшині вже було не під силу.

Щодо політичної діяльності такого суперечливого гетьмана як І. Виговський, цікавими є наукові розвідки вітчизняного автора А. Іваненко щодо малодослідженого документа «Статьи Брюховецкаго, привезенныя въ Москву Хлоповымъ» (1664 р.), а також принципи, на яких гетьман прагнув будувати відносини з царським урядом. Автором зауважено, що «аналогічно до того, як правобережний гетьман П. Тетеря для відновлення територіальної цілісності козацької держави намагався скористатися потугами польської армії, І. Брюховецький для досягнення тієї ж мети планував використати військовий потенціал Московської держави» [6, с. 72], для чого І. Брюховецький звертається до царя з пропозиціями у вигляді даних Статей. Провівши аналіз Статей, А. Іваненко дійшов висновків, що «левова частка пропозицій лівобережного гетьмана московському уряду концентрувалась навколо однієї мети – якнайшвидшого отримання військової допомоги, необхідної для відновлення територіальної цілісності козацько-гетьманської держави» [6, с. 75]. Автором зауважено, що за змістом Статті «були своєрідним проек-

том моделі військово-політичних взаємовідносин Українського Гетьманату з Московським царством. Вони повною мірою вписувалися в контекст прагнень Брюховецького, спрямованих на посилення гетьманської влади, та містили елементи відстоювання державних інтересів» [6, с. 75], але відомо, що все одно це призвело до посилення військово-політичного контролю Москви над Лівобережним Гетьманатом.

Наступні Глухівські статті (1669 р.) Д. Многогрішного також були спрямовані на обмеження державних прав України царським урядом, хоча вважається, що це було кроком вперед порівняно з попередніми статтями і всупереч домаганням нового гетьмана поновити чинність Березневих статей Б. Хмельницького, лише нагадували їх [13, с. 103]. Так, царський уряд відмовлявся запроваджувати власну податкову і адміністративну систему, залишав за українською адміністрацією право збирати податки до царської скарбниці, скорочував чисельність московського війська в Україні, але при цьому гетьманському урядові заборонялося провадити зовнішню політику і значно обмежувався перехід селян у козацтво.

Конотопські статті (1672 р.) І. Самойловича значно обмежували політичні права гетьманського уряду в зовнішній політиці. Додавалися ще десять статей, які обмежували автономію Війська Запорізького, зокрема заборонялося вступати в зносини не лише з іноземними державами, а і з правобережним гетьманом П. Дорошенком. Українська сторона позбавлялася права на участь у московсько-польських переговорах, де вирішувалась доля Гетьманської держави. Цими статтями створювалися передумови для посилення впливу московського уряду на території Гетьманщини.

Ще одним документом, укладеним І. Самойловичем були Переяславські статті (1674 р.), які цілком базувалися на Конотопських статтях і остаточно обмежували політичні права гетьмана. Йшлося про «вічне підданство» Гетьманщини цареві, обмеження гетьмана у правах щодо козацької старшини, повна заборона до дипломатичних зносин й листування, повна заборона вивозити товари, але при цьому царський уряд зобов'язувався захищати правобережні українські землі від турецького султана і кримського хана, надавав право на успадкування землі і маєтностей козацької старшини їхніми дружинами і дітьми, а також звільняв від податків вдов козаків.

Наступним документом промосковської орієнтації були Коломацькі статті (1687 р.) І. Мазепи, які «в основному повторювали свій попередній прототип, однак містили й нові положення, які значно обмежували політичні права гетьмана та українського уряду» [13, с. 103]. За цими статтями Генеральна військова рада фактично припинила своє існування, а її функції передано раді старшин, гетьману заборонялося без дозволу знімати з посад старшин та позбавляти їх маєтностей, вступати у зовнішні відносини, а також гетьман мав дотримуватися умов Вічного миру 1686 р., яким закріплювалося польське панування на Правобережжі. Вперше йдеться про злиття українського народу з російським, для чого заохочувалися україно-російські шлюби. Попри підтвердження прав і привілеїв козацької старшини, звільнення їх від податків і повинностей, дозвіл їм на довічне володіння своїми маєтностями, вшанування «дворянською честю», це був черговий крок в обмеженні автономних прав України. Проте, слід зауважити, що І. Мазепа продовжував державотворчу політику і таємні дипломатичні відносини, зокрема події Північної війни сприяли зміні геополітичним пріоритетів та вступу до таємних переговорів з Польщею і Швецією. Як зазначено в дослідженні державницьких ідей українських гетьманів В. Єрмолаєвим, «політична програма І. Мазепи під час розпаду Північної війни передбачала збереження Козацької держави, захист її самостійності й незалежності, перехід під

протекторат шведського короля» [4, с. 51], але завадили цьому дві причини: «утасмнення гетьманом своїх планів та дипломатії, що позбавило його підтримки старшини і козаків; поразка шведських військ під Полтавою 1709 р.» [4, с. 51], що прискорило наступ царя на українську автономію.

Отже, царський уряд, даруючи привілеї, вольності та земельні володіння козацькій старшині, продовжував експлуатацію людських і матеріальних ресурсів, посилював вплив на гетьманську владу і централізацію, що сприяло розколу суспільства, чварам і суперечностям між гетьманами, збільшення зрадників всередині суспільства. Цікавим є наукове дослідження вітчизняної вченої Л. Салогуб, в якому проаналізовано погляди українського історика М. Голубця щодо політичного становища Гетьманщини в його праці «Велика історія України». Так, авторкою зазначено, що М. Голубець «не вважає вчинок гетьмана І. Мазепи зрадницьким, засуджує діяльність Малоросійської колегії, із великою шаную ставиться до українських гетьманів та їхньої діяльності, спрямованої на боротьбу за залишки автономних прав України» [10, с. 46], при цьому вся робота М. Голубця демонструє «відверте неприйняття автором україно-російського союзу як варіанта розвитку України» [10, с. 48].

Потім П. Орлик, враховуючи попередній негативний досвід, запропонує нову політичну програму, спробує закріпити відновлення Козацької держави, її суверенітет, республіканську форму правління, права і вольності Війська Запорізького, що буде розглянуто в наступному дослідженні.

Таким чином, підсумовуючи промосковський вектор українського державотворення зазначимо, що Березневі статті як договір сюзеренітету-васалітету з царським урядом започаткували практику укладання гетьманських статей, які «для царського уряду впродовж XVII ст. стали юридичним засобом обмеження українського суверенітету, важелем трансформації форми української держави в автономію» [13, с. 105]. Кожна наступна стаття являла собою черговий крок урізання політичних прав гетьманського уряду і обмеження повноважень української адміністрації, коли підтверджувались вимоги попередніх статей і вводилися нові обмеження автономних прав України, ще більше поглиблювалася залежність України від Росії. Як зазначено в дослідженні державницьких ідей українських гетьманів В. Єрмолаєвим, «державницька думка наступних гетьманів України була вимушена рахуватися із дедалі принизливішими умовами обмеження московським урядом правового статусу Козацької держави, повноважень Генеральних козацьких рад, гетьмана і гетьманського уряду» [4, с. 47].

Зазначимо, що крім вище зазначених гетьманських статей як головних пам'яток політико-правової думки, які фіксують динаміку міждержавних змін і демонструють російську ідеологію щодо українського державотворення, а саме поступове і неухильне обмеження суверенних прав гетьманської держави, в українському суспільстві продовжувалися пошуки ідеологічного обґрунтування сутності нової суспільно-політичної реальності з позицій російського бачення. Як і у випадку з польсько-центричним напрямом української правової та політичної думки, автори російсько-центричного вектору також виходять з церковного кола.

Як зазначено у дослідженні політико-правової доктрини козацького державотворення вітчизняних науковців І. Терлюк та І. Фліс, найбільш концептуально довершеним російсько-центричним історико-ідеологічним продуктом останньої третини XVII ст. вважається анонімний твір «Синопис...», але ймовірним автором вважається архімандрит Києво-Печерського монастиря Інокентій Гізель. Синопис багато разів перевидавався і був дуже популярним у відповідному колі сучасників.

В цьому творі акцент зроблено на православній єдності, історія українського і російського народів розглянуто як одне ціле і поєднуючи поняття «народ», «династія», «державна», пропонується бачення єдиної історії через діяльність династії Рюриковичів, яка завдяки історичним зв'язкам і православній вірі, трансформувалася в династію Романових. Іншими словами, об'єднавча політична концепція базується на етнічній, династичній і православній єдності. «Такий підхід дає змогу нерідко механічно об'єднати різноманітні фрагменти російської та української історії, пов'язати віддалені й дезінтегровані території та різноспрямовані політичні процеси» [13, с. 115]. Проліковується і запозичення ідей московських книжників XV–XVII ст. щодо спадкоємності влади давніх київських князів московськими, а також рецепція середньовічних ідей Філофея щодо месіанської ролі Москви «Москва-Третій Рим», за якою перевага і торжество православ'я пов'язано з Москвою, яка є наступним після Візантії духовним центром і світовою столицею православного світу, який очолює великий московський князь. Дійсно, це мало значення, бо релігія на той час являла собою домінуючу форму сприйняття, світогляд всіх верств населення мав релігійний характер в православному варіанті християнства. З самого початку свого існування козацтво проголосило ідею захисту православної віри.

Отже, за Синописом «право політичної й культурної спадщини Київської держави було приписане російським царям, тим самим українська історія вводилася як часткова в російську історію» [13, с. 117], виправдовується прийняття з 1654 р. царської протекції, а також віддавання всієї спадщини Давньоруської держави московській династії. Це підтверджує активну участь представників вищої православної ієрархії в процесі інтеграції Гетьманщини до складу Московської держави. До того ж гетьманські статті кожного разу піднімали питання щодо підпорядкування Київської митрополії московському патріархату, відтепер українська православна церква неухильно перетворювалася в знаряддя колоніальної політики в Україні, ставала могутнім ідеологічним засобом русифікації українців, позбавлення їх національної державної ідеї [13, с. 104].

Дослідники церковних відносин на українських землях в часи Руїни М. Сигидин та А. Петраш зазначають, що «православне духовенство, незважаючи на боротьбу за свої права, потрапило в залежність від Московського патріархату, що дало змогу Москві взяти його під свій контроль» [11, с. 214–215], що привело до омосковлення українського православного духовенства, подальше обирання на посаду митрополита вигідної для Москви людини, погіршення і занепаду стану православ'я, зневіру до нього з боку народу. Дійсно, Руїна була «періодом занепаду й одним із найважчих випробувань в історії церковних відносин в Україні» [11, с. 215].

Як зазначено в дослідженні державницьких ідей українського православного духовенства у другій половині XVII ст. Н. Шалашної, початкова інтеграція Гетьманщини до складу Московської держави відбувалася за активної участі духовенства, представників вищої православної ієрархії, які транслювали однаково точку зору на державність. Це, зокрема, визнання абсолютної влади монарха як найкращого способу управління; сприйняття держави як добровільного об'єднання громадян в ім'я спільного блага, яке розумілось через поняття «народу Руського» як етнічно-конфесійної спільноти, що поділяє духовні цінності історичної Русі та православної віри; визнання в якості політичної нації козацької старшини; визнання пріоритету «церкви над державою в усіх аспектах політичного та духовного життя та легітимізацію монаршої влади через освічення церквою» [14, с. 55–56].

В дослідженні ідей державності Гетьманщини вітчизняного вченого О. Пономаренко, «в світогляді тогочасних політиків і ідеологів переважав етнічний, територіальний

і психологічний аспект розуміння державності і соборності» [9, с. 196]. Погоджуємося, що такі ідеї як автономізм, рівність, свобода і демократизм об'єднували суспільство, але ідеї державності базувалися на захисті станових інтересів еліти, а використання релігійного чинника в політичних цілях і низький рівень політичної культури козацької еліти зумовили згортання національної ідеї і занепад української державності.

Висновки. Таким чином проведений аналіз історико-правових досліджень вітчизняних вчених щодо змісту і сутності політико-правових ідей в період Руїни, а також вивчення аргументів в наукових позиціях різних авторів дозволяє зробити певні **висновки та узагальнення**.

1. Важливим підґрунтям консолідації народу є ідеї державності, які проявляються через національну ідею та соборність, тобто територіальну єдність людей. Втрачаючи державотворчий світогляд суспільство стає зорієнтованим на задоволення поверхових, дрібних і сьогоденних інтересів, а відсутність національної ідеї унеможливило об'єднаних процеси в суспільстві. Політична думка і державотворчий світогляд доби Руїни формувалися в умовах політичних реалій другої половини XVII століття.

2. В зазначений період, перебуваючи в тяжких умовах внутрішньої політичної боротьби за владу між прихильниками «західної» пропольської та промосковської орієнтації, кожний з яких прагнув повернути вектор зовнішньої політики уряду в потрібний для них бік, а також складного геополітичного становища, коли ситуація ще більше погіршувалася внаслідок втручання у внутрішні справи Польщі, Кримського ханства та Московії, продовжується формування власної української політичної думки. Її характерними рисами виступають ідеї політичної автономії, посилення гетьманської влади, суверенітету, утвердження національної держави та ідеї захисту православної віри.

3. Спільним в політичних програмах гетьманів було домінування державотворчого світогляду і ідея побудови суверенної національної держави. Попри об'єднаний характер ідей рівності, свободи і демократизму, ідеї державності базувалися на захисті станових інтересів еліти, а використання релігійного чинника в політичних цілях і низький рівень політичної культури козацької еліти зумовили згортання національної ідеї і занепад української державності.

ЛІТЕРАТУРА

1. Газін В.В. Український гетьманат наприкінці 50-х – в першій половині 60-х рр. XVII ст. Боротьба навколо питання про суть та прерогативи гетьманської влади. Наукові праці Кам'янець-Подільського державного університету. Серія: Історичні науки. 2004. Том 13. С. 49–61.
2. Донченко О.І. Політико-правові ідеї Гетьманщини в період національно-визвольної війни. Київський часопис права. 2022. № 1. С. 12–20. URL: <http://dspace.onu.edu.ua:8080/handle/123456789/32896> (дата звернення 2.02.2023).
3. Ермолаєв В. Богдан Хмельницький про проблеми і перспективи українського державотворення (до 365-річчя Національної революції 1648 р.). Вісник Академії правових наук України. 2013. № 1. С. 66–79. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/vapny_2013_1_9 (дата звернення 7.02.2023).
4. Ермолаєв В. М. Державницька думка гетьманів України (середина XVII–XVIII ст.): змістовні аспекти. Вісник Національної академії правових наук України. 2016. № 1. С. 43–56. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/vapny_2016_1_6 (дата звернення 7.02.2023).
5. Железко Р. Ніжинський козацький полк та гетьман Іван Брюховецький: завершення національно-визвольних змагань українського народу середини XVII ст. Ніжинська старовина. 2012. Вип. 13. С. 5–14. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Nizhs_2012_13_3 (дата звернення 3.02.2023).
6. Іваненко А. Переяславські «Статті» гетьмана Івана Брюховецького. Науковий часопис НПУ імені М. П. Драгоманова. Серія 6 : Історичні науки. 2015. Вип. 13. С. 71–76. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Nchnpu_6_2015_13_12 (дата звернення 9.02.2023).
7. Куташев І. Політичні погляди гетьманів Б. Хмельницького та І. Виговського: порівняльний аналіз. Політичний менеджмент. №1. 2007. С. 173–184. URL: https://ipiend.gov.ua/wp-content/uploads/2018/07/kutashev_politychni.pdf (дата звернення 2.02.2023).
8. Полтавець С.В. Політична концепція А. Киселя як ствердження ягеллонського легітимізму на українських землях в середині XVII століття. Українська біографістика. 2010. Вип. 7. С. 250–262. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/ubi_2010_7_12 (дата звернення 6.02.2023).
9. Пономаренко О.В. Ідеї державності і соборності в політичній думці Гетьманщини. Гілея. Політологія. Випуск 12. 2008. С. 187–197. URL: https://shron1.chtyvo.org.ua/Ponomarenko_Olena/Idej_derzhavnosti_i_sobornosti_v_politychnii_dumtsi_Hetmanschyny.pdf?PHPSESSID=bcm6agp2go6ffkts5dbiq10137 (дата звернення 3.02.2023).
10. Салагуб Л.І. М. Голубець: погляди на політичну історію Гетьманщини XVIII ст. Історичні і політологічні дослідження. 2018. № 2. С. 44–51. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/lipd_2018_2_6 (дата звернення 9.02.2023).
11. Сигидин М. Українська церква в період «Руїни». Карпати: людина, етнос, цивілізація. 2014. Вип. 5. С. 210–216. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/karlec_2014_5_18 (дата звернення 9.02.2023).
12. Сонько Я.В. Договори з Річчю Посполитою у формуванні Української державності: історико-правовий аспект. Вчені записки ТНУ імені В.І. Вернадського. Серія: юридичні науки. Том 30 (69) № 5. 2019. С. 30–35. URL: http://www.juris.vernadskyyournals.in.ua/journals/2019/5_2019/8.pdf (дата звернення 2.02.2023).
13. Терлюк І.Я., Флис І.М. Політико-правова доктрина козацького державотворення: нарис історії української державної ідеї. Львів: Вид-во Тараса Сороки, 2008. 300 с.
14. Шалашна Н.М. Державницькі ідеї українського православного духовенства та політичний союз Гетьманщини із Московією в другій половині XVII ст. Грані. 2016. № 6. С. 48–57. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Grani_2016_6_9 (дата звернення 9.02.2023).